РАҚАМЛИ КРИМИНОЛОГИЯ ТУШУНЧАСИ ВА ПРЕДМЕТИ

Маматқобилов Нурмуҳаммад Шокир ўғли
Сурхондарё вилояти Ички ишлар бошкармаси Ахборот техналогиялари сохасидаги жиноятларга карши курашиш бошкармаси ракамли криминалистика гурухи катта эксперти катта лейтенант
https://doi.org/10.5281/zenodo.17251129

Аннотация: Ушбу мақолада рақамли криминология тушунчаси, унинг шаклланиши ва илмий предмети таҳлил қилинади. Кибержиноятлар, уларнинг сабаблари ҳамда жамиятга таъсири криминологик нуқтаи назардан кўриб чиқилади. Шунингдек, рақамли муҳитда жиноятларни ўрганиш методлари ва профилактика чораларига ҳам эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: рақамли криминология, кибержиноят, хавфсизлик, киберхавф, жиноятшунослик.

Аннотация: В статье рассматривается понятие цифровой криминологии, её формирование и научный предмет. Анализируются киберпреступления, их причины и влияние на общество с точки зрения криминологии. Особое внимание уделено методам изучения преступлений в цифровой среде и мерам их профилактики.

Ключевые слова: цифровая криминология, киберпреступность, безопасность, киберугроза, криминология.

Annotation: This article explores the concept of digital criminology, its development, and its scientific subject matter. Cybercrimes, their causes, and their impact on society are analyzed from a criminological perspective. The study also highlights methods of examining crimes in the digital environment and measures of prevention.

Keywords: digital criminology, cybercrime, security, cyber threat, criminology.

Рақамли криминология — жиноятшунослик фанининг нисбатан янги ва тез ривожланаётган йўналиши бўлиб, у рақамли технологиялар, интернет ва ахборот-коммуникация воситалари билан боғлиқ жиноятларнинг моҳияти, сабаблари, таркиби ва оқибатларини ўрганади. Рақамли маконда содир бўладиган жиноятчиликнинг трансформацияси ва ахборот жамиятидаги ўрни ушбу фаннинг долзарблигини белгилайди. Рақамли криминология — рақамли муҳитда, рақамли воситалар ёрдамида ёки улар орқали содир этилган ҳуқуқбузарликларни назарий ҳамда эмпирик жиҳатдан таҳлил қилиш билан шуғулланувчи илм. У анъанавий криминология метод ва принципларини рақамли маконга мослаштиради, янги турдаги жиноятчиликни ёритувчи ғоялар ва тушунчаларни тақдим

этади. Рақамли криминологиянинг марказида — жиноятчи фаолиятининг рақамли инструментлари, қурбонлар ва жамиятга таъсирчанлик механизмлари турибди.

Рақамли криминологиянинг предмети қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Рақамли муҳитда содир бўладиган жиноятларнинг турлари ва структураси (фишинг, малвар, киберфирибгарлик, корпоратив хакерлик ва ҳ.к.).

2. Жиноятларнинг содир этилиш шарт-шароитлари: технологик имкониятлар, иқтисодий ва ижтимоий мотивлар, маъмурий ва ҳуқуқий бўшлиқлар.

3. Жиноятчиларнинг профили ва уларнинг ижтимоий-биографик хусусиятлари, ҳамда жиноятни амалга оширишдаги техник ва тактик ютуқлар.

4. Қурбонлар (жабрланувчилар) — уларнинг ўзига хос фазилатлари, сезгирлиги ва ҳимоя воситалари.

5. Халқаро ва миллий ҳуқуқий-тартибга солиш механизмлари, профилактика ва мониторинг усуллари.

6. Киберҳужумларни аниқлаш, тергов ва суд жараёнларида рақамли далилларнинг ўрни ва муаммолари.

Методология ва тадқиқот йўналишлари. Рақамли криминология интердисциплинар таълимотга таяниб, қуйидаги усулларни қўллайди: эмпирик таҳлил (статистика, кейс-стади), технологиявий тадқиқот (трафик таҳлили, криминал техника), ижтимоий илмий усуллар (сўров, интервью), ҳуқуқий-ҳуқуқшунослик тадқиқотлари. Илмий тадқиқотларда рақамли далиллар билан ишлаш, этика ва маълумотлар махфийлигига катта эътибор қаратилади.

Аҳамияти ва амалиётга таъсири. Рақамли криминология нафақат назарий билимни бойитади, балки қонунчиликни такомиллаштириш, киберҳавфсизликни кучайтириш, жамоатчиликни цифрли таҳдидлардан ҳимоя қилишда амалий тавсиялар яратади. Ушбу фан хавфсизлик тизимлари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари, корпоратив сектор ва ахолининг рақамли саводхонлигини оширишда муҳим воситадир.

Рақамли криминология — рақамли даврнинг яратган янги таҳдидларини тизимли ўрганиш ва уларга қарши самарали чоралар ишлаб чиқишга йўналтирилган замонавий илмий соҳадир. Унга оид тадқиқотлар технологиялар тез ривожланаётгани ва жиноятчилик шакллари доимий ўзгариб бораётгани боис долзарблигини йўқотмайди.

Рақамли муҳитда содир бўладиган жиноятлар турларнинг кенг кўлами ва тез ўзгарувчан хусусияти билан ажралиб туради. Уларнинг таҳлили учун икки асосий йўналиш муҳим: (1) жиноятнинг тури (мисол учун — фишинг, малвар, киберфирибгарлик ва ҳ.к.) ва (2) жиноятнинг структураси — яъни унинг амалга ошириладиган босқичлари, қўлланиладиган векторлари ва техник воситалари.

1. Фишинг (Phishing). Фишинг — фойдаланувчилардан шахсий маълумотлар (логин, парол, банк маълумотлари) ни турли сохта электрон хатлар, сайтлар ёки SMS орқали олишни назарда тутади. Фишингнинг турлари: spear-phishing (анклавлаштирилган), whaling (юқори лавозимли шахсларга қаратилган) ва SMiShing (SMS орқали).

2. Малвар (Malware).Малвар — компютер ёки мобил қурилмаларга жот код юклаб, уларни бузишга ва назорат қилишга ёрдам берувчи дастурлар тўплами. Турлари: вируслар, троянлар, руткитлар, шпион дастурлар, криптолокер (ransomware). Ransomware — файлларни шифрлаб, қўлга киритилган маълумот учун ўтказма талаб қилади.

3. Киберфирибгарлик ва молиявий жиноятлар.Бу турга электрон тўловлар, онлайн банкинг ва электрон савдо орқали амалга ошириладиган фирибгарликлар киради. Фейк интернет-дўконлар, инвестиция пирамидаси ва маҳсулотни олдириб, пулни ўғирлаш каби схема мавжуд.

4. Корпоратив хакерлик (Corporate/Industrial Espionage). Корпоратив хакерлик компаниялар ёки ташкилотларнинг ички тизимларига кириш, стратегик маълумотларни ўғирлаш ёки брендингга шикаст етказишга қаратилган. Бу жиҳатдан supply-chain attacks (таъминот занжирига ҳужум) ҳам катта хавфни ташкил этади.

5. Кибертерроризм ва кибершпионлик (Cyberterrorism & Cyberespionage). Давлат ёки ташкилотлар даражасидаги ҳужумлар — инфраструктурага (энергетика, транспорт) ёки давлат сирларига қаратилган. Бу турлар трансмиллий бўлиб, тил ва юрисдикция чекловлари тарафдан қийин назорат қилинади.

6. DDoS (Distributed Denial of Service).Сервиларни трафик билан тўлдириб, уларнинг хизмат кўрсатишини тўхтатишга қаратилган ҳужумлар. Қарорли бизнес ва давлат сайтларини вақтинча ишдан чиқариш учун қўлланилади.

7. Шахсият ўғирлаш (Identity Theft) ва маълумотларнинг бузилиши (Data Breach).Фойдаланувчиларнинг шахсий маълумотлари омма

кузатувлари ёки маълумот базалари бузилиши натижасида очилиши — юридик ва иқтисодий оқибатларга олиб келади.

8. Ижтимоий муҳитдаги зарарли контент ва болаларга тажовуз Онлайнда болаларга нисбатан жиноятлар, зарарли контент тарқатиш ёки педофилия каби ҳодисалар ҳам кибермаконнинг оғир проблемаларидан.

Жиноятнинг структураси (фазалари ва элементлари)

1. Реконнасанс (Reconaissance).Ҳужумчи мақсадли объект ҳақида маълумот тўплайди: шахс ёки тизимнинг заиф нуқталари, корпоратив тармоқ архитектураси ёки ходимлар ҳақидаги оммавий маълумотлар.

2. Инфильтрация (Intrusion).Танланган вектор орқали тизимга кириш амалга оширилади — фишинг хат, зийрак малвар юклаш, ярамас конфигурация ёрдамида.

3. Эксплуатация (Exploitation).Кирилган тизимда барча зарур ҳуқуқлар олиниб, ишлаш муҳитига назорат ўрнатилади. Бу босқичда жиноятчилар малварни фаоллаштириши ёки VPN/бекдорор орқали киришни шифрлаши мумкин.

4. Экфилтрация (Exfiltration) ва йўқ қилиш (Covering Tracks).Маълумотлар юридик тарзда олиб чиқилади ёки шифрланади, орқада из қолдирмаслик учун лог файллар ўчирилади ёки alter қилинади.

5. Эксплуатация натижаси (Exploitation of Gains).Ўғирланган маълумотлар базарида сотиш, тўлов талаб қилиш (ransomware), ёки корпоратив рақибга сотув.

Хулоса. Рақамли муҳитдаги жиноятлар турлари ва структураси кўпқирралидир: уларнинг техник жиҳатлари ва ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари биргаликда таҳлил қилиниши керак. Самарали кураш режими технологиявий чоралар, таълим ва қонунчиликни мустаҳкам интеграциялашни талаб қилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2023.
2. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Тошкент: Адолат, 2023.
3. Ички ишлар вазирлиги (ИИВ) Академияси. «Кибер жиноятчилик: илмий-амалий материаллар» — конференция материаллари. — Тошкент, 2021.
4. Марказий банк. «Молиявий барқарорлик ва электрон тўлов тизимлари: хавфлар ва тавсиялар» — ҳисобот. — Тошкент, 2
5. Республика илм-фан муассасалари томонидан нашр этилган мақолалар: «Кибержиноятчилик профилактикаси», «Рақамли далиллар ва тергов» (илмий журналлар, 2019–2024). — Тошкент.